

Trekking Triest-Thisted

af Dorte Thirslund

Artiklens forfatter har besøgt nogle af de steder, Christen Kold passerede på sin hjemrejse fra Tyrkiet. I den forbindelse har ni billeder på Thisted Museum bidraget til opklaringen af, hvilken vej han fulgte.

»De skal gjøre som jeg, da jeg stod i Triest med alt mit rørlige gods på en trillebør og skulle på min fod vandre herhjem til Danmark; jeg gyste først lidt, men gav mig så sindig på vejen i Guds navn, og så kom jeg hjem.« Sådan huskede en ung mand¹, at Christen Kold² sagde til ham i 1868. Kolds hjemrejse efter fem år i Smyrna var dengang velkendt af mange, han fortalte tit om den for eleverne, men 100 år efter var hans rejserute næsten glemt.

Rejseplaner

Allerede fire år før hjemrejsen havde Kold gjort sig tanker om, hvordan den skulle finde sted og skrev om det til sine forældre:

...jeg [har] lært et Haandværk og er Svend paa dette, har mit Lærebrev og kan altsaa i en Bye fortjene saa meget i et par Maaneder at jeg kan rejse til en Anden, og desuden har jeg 1 Specie som Geschenk i enhver stor Bye i Tydskland hvor der ikke er Arbeide for mig... Med Hensyn til Befordringen har jeg tænkt mig Sagen saaledes. Jeg gaar med Dampskibet eller Seilskib herfra til Triest. Med Dampskibet koster det 15 Specier, med et Seilskib 10... Herfra til Triest er 300 Miil. Er jeg altsaa først i Triest, da har jeg min Fod paa tydsk Grund, hvor jeg kan tale med hver Mand, hvor Veiene ere lige og banede, og derfra, fra Triest til Danmark er 200 Miil, og 6 Miil om Dagen kan jeg godt spadserere, er altsaa 1 Maaned. Nu vil jeg sige at Reisen gjør i 2 Maaneder har 30 Specier

i Lommen altsaa 1 Rigsbankedaler hver Dag til Spise og Drikke, dermed kan jeg godt komme ud. Vist er det, at jeg kunde kjøre for dem samme Pris, da jeg kom saare hurtig afsted, thi med Hurtigposterne kunde jeg gjøre Rejsen i 8te Dage; men da fik jeg ikke seet mig om, hvilket immer har været mig Hovedsagen.³

Da Kold endelig rejser hjem, fraviger han ikke disse planer på nogen væsentlige områder, bortset fra at intet tyder på, han har rejst som naver. Det kan der være flere grunde til. Dels var han blevet velhavende i mellemtiden, dels ville det have sinket hans hjemkomst til hen på efteråret, og endelig var reglerne for farende svende meget strenge i de nordtyske lande.

Jeg gaar med Dampskibet eller Seilskib herfra til Triest ...

Vejene i Lilleasien og på Balkan var elendige i 1800-tallet, mens de i det Østrig-Ungarnske rige var forsvarlige. Triest var kejserrigets store og virksomme havneby. Herfra gik der færger til væsentlige pladser i Middelhavsområdet bl.a. til Smyrna. Kold vælger derfor klogt, da han tager dampskibet⁴ til Triest og går herfra. Men hvilken vej gik han?

De sikre steder på ruten

I litteraturen om Kold nævnes kun enkelte

stednavne fra den lange fodtur. Alle er enige om, at den begynder i Triest, her ud over nævnes i udlandet kun Adelsberggrotten, Salzburg, München⁵ og Leipzig⁶. Ruten syd for den danske grænse er således ikke umiddelbart klar, hvorimod den hjemlige gåtur er ret overskuelig: Randerup⁷, Forballum og Ribe⁸, Holmslands Præstegård⁹ nær Ringkøbing, muligvis Ydby¹⁰ i Sydthy, Mors¹¹ og endelig Thisted.

Et fund i Kolds privatarkiv på Rigsarkivet og et fund i Kold-samlingen på Thisted Museum

I Kolds privatarkiv¹² findes en uanselig papirlap¹³, det halve af en optikerreklame, den ligner en dosmerseddel. På bagsiden er anført en række ord med blyant. Det er stednavne fra det midterste Tyskland. Byrækken danner en perlekæde, som begynder med Nürnberg og strækker sig nordpå til Göttingen. Efter hver by står et korrekt antal mil. Nederst – men skrevet på en anden led – står med sjusket og delvis udvisket skrift nogle flere ord, dels danske, dels tyske, hvoraf nogle kan genkendes som egennavne fra egnen mellem Triest og Adelsberg og videre mod Villach. Hvis disse stednavne er fra Kolds rejserute, har vi begyndelsen og et langt og vigtigt midterstykke af ruten på hans fodrejse. Men det kan vi naturligvis ikke vide, for det oplyses ikke. Omvendt kan man spørge, hvorfor skulle Kolds meget bevidste familie have gemt en uskøn seddel med udenlandske stednavne i 100 år, hvis den ikke havde betydning? Og hvilken anden betydning kunne den have end lige netop at være en souvenir fra den vigtigste rejse, Kold nogensinde kom på?

I Kolds mindstue på Thisted Museum er der i enkedronningens skab udstillet et par

tyske ståltryk i karvskåren ramme. Der er flere sådanne i museets Kold-samling, ni i alt. Tre af dem har ens præg i tryk og undertekster¹⁴, på dem står der *Hallein, Dürrenberg* og *K. K. Lustschloss Hellbrunn*, alle tre lokaliteter lige syd for Salzburg. Og Kolds rejse gik gennem Salzburg!

De øvrige seks ståltryk er alle fra en tysk serie, nemlig tre fra München – hvor Kold kom igennem – og tre fra Nürnberg, den første by på huskesedlen i Kolds arkiv. Det ligner ikke nogen tilfældighed, det ligner mere en samling minder fra en vandretur. Uindrammede billeder¹⁵ kan man jo altid have med, især når man har en trækvogn. Både de østrigske og de tyske tryk fandtes i løssalg for 150 år siden, der var trykt flere tusinde sådanne med billeder fra de to lande. Her i Kolds billedsamling er der ni, og de seks af dem er fra byer, vi ved, han er gået igennem, medens de tre sidste er fra en by han dårligt kan være kommet udenom¹⁶.

Med udgangspunkt i den antagelse, at både papirlappen og billederne er fra Kolds fodrejse, kan der tegnes et langt stykke af Kolds rute ind på Europakortet.

De »hvide områder« på kortet

Tilbage er to længere ubeskrevne vejstykker, nemlig mellem Adelsberg og Salzburg og mellem Göttingen og Forballum, Kolds første stop i Danmark.

Til den første strækning kan vi få nogen hjælp af et samtidigt kort over postveje og poststationer¹⁷. Det viser, at vejen er gået over Ljubljana og Kranj i Slovenien til Villach i Østrig (navne der genkendes fra papirlappen). Fra Villach til Salzburg har Kold nødvendigvis fulgt postvejen. Det var morsomt at se ansigtsudtrykkene på lokale østrigere, da en »kreativ« dansker spurgte, om man

Kort. »Post-Karte von Mittel-Europa«
 På kortet er den rute, Kold »gik på sin fod« indtegnet med bred pensel. Turen begyndte i Triest ved Adriaterhavet og sluttede i Forballum ved Vadehavet. Efter 3 ugers ferie hos vennerne, kørte de ham til Ribe, hvorfra han gik hjem til Thisted. Af kortet ses tydeligt, at Leipzig ikke ligger på samme rute som de øvrige stednavne.

ikke kunne gå en anden vej! Over hele Alpe-kæden var der dengang kun ganske få veje og på denne egn kun én – det gælder mange steder endnu, at der ikke er noget valg.

Nord for Göttingen har vi derimod ingen pejlemærker. Formentlig har Kold gået den slagne vej til Hamborg og har så fulgt den vestre¹⁸ oksevej til Forballum, den var ham bekendt fra studeprangerne. En strækning af den gik han for øvrigt ifølge dagbogen på udturen. Det er rent gætteværk.

Sammenlagt giver disse spor nedenstående rute:

Stednavne med **FEDE VERSALER** er de sikre. Stednavne med **VERSALER** bygger på indici, souvenirs.

Stednavne med **fed skrift** bygger på kort- og terrænundersøgelser.

Stednavne med *kursiv* er gætterier ud fra gamle og nye kort, traditioner og dårlige kilder.

- TRIEST** ..... Italien
- SEZANA** - »Susana -
- Prëwald** 3^{1/2}«¹⁹ ..... Italien / Slovenien
- Razdrto** - **PRËWALD**²⁰ ..... Slovenien
- POSTOJNA** - **ADELSBERG**²¹ ..... Slovenien
- Planina** ..... Slovenien
- LJUBJANA** - **LAIBACH**(^{1/2}) »Laibach (^{1/2}) til Krainburg 4^{1/2} Stund«²² ..... Slovenien
- KRANJ** - **KRAINBURG** ..... Slovenien
- Jesenice** - **Asling** ..... Slovenien

Podkoren	Slovenien	OHRDRUF	2 -	Thyringen
Würzen Pass ²³	Slovenien / Østrig	GOTHA	2 -	Thyringen
VILLACH - »Fillah goldenen Löwe« ²⁴ ..	Østrig	LANGENSALZA	2 ^{1/2} -	Thyringen
Paternion	Østrig	MÜHLHAUSEN	2 ^{1/2} -	Thyringen
Spittal	Østrig	DINGELSTADT	2 -	Thyringen
Gmünd	Østrig	HEILIGENSTADT	2 -	Thyringen
Rennweg	Østrig	GÖTTINGEN	3 ^{1/2} -	Niedersachsen
Sankt Michael im Lungau	Østrig	<i>Nordheim</i>		Niedersachsen
Mauterndorf	Østrig	<i>Einbeck</i>		Niedersachsen
Tweng	Østrig	<i>Else</i>		Niedersachsen
Obertauern	Østrig	<i>Hannover</i>		Niedersachsen
Untertauern	Østrig	<i>Schillerslage</i>		Niedersachsen
Radstadt	Østrig	<i>Celle</i>		Niedersachsen
Hüttau	Østrig	<i>Bergen</i>		Niedersachsen
Werfen	Østrig	<i>Soltau</i>		Niedersachsen
Golling	Østrig	<i>Welle</i>		Niedersachsen
Kuchl	Østrig	<i>Nenndorf</i>		Niedersachsen
HALLEIN	Østrig	<i>Hamborg</i>		Hamburg
DÜRRNBERG	Østrig	<i>Altona</i>		Hamburg
HALLEIN	Østrig	<i>Elmshorn</i>		Schleswig-Holsten
HELLBRUNN	Østrig	<i>Itzehoe</i>		Schleswig-Holsten
SALZBURG	Østrig ²⁵	<i>Schaafstedt</i>		Schleswig-Holsten
MÜNCHEN	Tyskland, Bayern	<i>Meldorf</i>		Schleswig-Holsten
Unterbruck	Bayern	<i>Heide</i>		Schleswig-Holsten
Pfaffenhofen	Bayern	<i>Friedrichstadt</i>		Schleswig-Holsten
Pörnbach	Bayern	<i>Husum</i> ²⁷		Schleswig-Holsten
Ingolstadt	Bayern	<i>Horstedt</i>		Schleswig-Holsten
Eichstätt	Bayern	<i>Arlewatt</i>		Schleswig-Holsten
Weissenburg	Bayern	<i>Bohmstedt</i>		Schleswig-Holsten
Roth	Bayern	<i>Dörpum</i>		Schleswig-Holsten
Schwabach	Bayern	<i>Soholmbrück</i>		Schleswig-Holsten
NÜRNBERG ²⁶ [Mil]	Bayern	<i>Engerheide</i>		Schleswig-Holsten
ERLANGEN 2 ^{1/2} -	Bayern	<i>Leck</i>		Schleswig-Holsten
FORCHHEIM 2 -	Bayern	<i>Gläserkrug</i>		Schleswig-Holsten
BAMBERG 3 -	Bayern	<i>Süderlügum</i>		Schleswig-Holsten
ZAPFENDORF 2 -	Bayern	<i>Tønder</i>		Danmark
LICHTENFELS 2 -	Bayern	<i>Gallehus</i> ²⁸		Danmark
COBURG 3 -	Bayern	<i>Østerby</i>		Danmark
RODACH 2 ^{1/2} -	Bayern	<i>Gærup</i>		Danmark
HILDBURGHAUSEN 1 ^{1/2} -	Thyringen	<i>Øster Gammelby</i>		Danmark
SCHLEUSINGEN 1 -	Thyringen	<i>Visby</i>		Danmark
SUHL 1 -	Thyringen	<i>Vester Gammelby</i>		Danmark
OBERHOF 2 -	Thyringen	RANDERUP		Danmark

FORBALLUM	Danmark
Her blev Kold kørt i hestevogn efter ferien	
RIBE	Danmark
HOLMSLAND PRÆSTEGÅRD	Danmark
Ydby Kro ²⁹	Danmark
Ginnerup	Danmark
Færgen over Nees Sund	Danmark
Øster Jølby ³⁰	Danmark
Solbjerg Præstegård ³¹	Danmark
Sundby Mors	Danmark
Færgen over Vilsund	Danmark
THISTED	Danmark

...fra Triest til Danmark er 200 Miil...

En mil var godt 7,5 km, ens i Tyskland og Danmark. Kold regner altså med at skulle gå omkring 1500 km til Forballum og herefter omkring 250 km til Thisted. En moderne måling af den præcise vej viser, strækningen er på 1950 km. Hertil kommer naturligvis de ekstra skridt, han har måttet tage, når han gik forkert, når han skulle se på egnens seværdigheder, og når han skulle lede efter logi. Under 2100 km har han ikke gået den sommer!

...6 Miil om Dagen kan jeg godt spadsere...

Kan man virkelig gå 45 km om dagen? Naverne trænede sig op til at gå omkring 50 km daglig, og det har Kold også kalkuleret med. De fleste nutidsmennesker benægter, at han har kunnet – tilmed over Alperne med alle sine ting på slæb. Men alle samtidige kilder er her enige, han *gik på sin fod*, som man udtrykte det³².

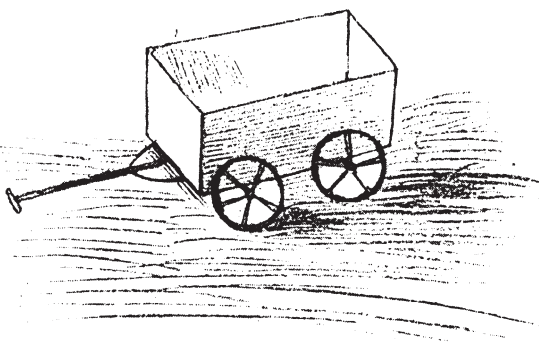
...Nu vil jeg sige at Reisen gjør i 2 Maaneder ...

I juli måned 1847 realiserer Kold sin forretning i Smyrna og begiver sig på hjemvejen.

Godt en dagsrejse fra Triest indskriver han sig i Adelsberggrottens gæstebog³³ den 20. juli. Den 19. september skriver han i Ribe til Jens Lassen Knudsen, at han har opholdt sig hos familien i Forballum i »tre samfulde Uger«³⁴. Han har med andre ord gået de første 1700 km på omkring 40 dage. Det giver »kun« 42,5 km om dagen.

Var Kolds vogn en trillebør?

Der hersker – og har øjensynlig altid hersket – tvivl om, hvad det var for en vogn, Kold kørte sine ejendele gennem Europa på. Vigtig har den ellers forekommet friskolefolket at være, man har enddog kaldt den et »relikvie« i friskolernes historie. Citaterne nedenfor har det til fælles, at de alle er skrevet af mænd, som selv har hørt Kold fortælle om sin rejse. En undtagelse er den indrammede fortælling, som er en erindring af A. Thyssen Hansen, der ikke bare har set vognen med egne øjne, men også trukket den. Denne oplysning og tilhørende tegning, som blev trykt i Nygårds

Det eneste billede, vi har af Kolds vogn, er tegnet i 1894 af A. Thyssen Hansens datter efter hans anvisning. A. T. Hansen er den eneste kilde, der har set vognen selv.

bog³⁵, har øjensynlig overbevist senere forfattere. Siden 1916 har næsten alle Kold-biografier ment, der var tale om en trækvogn.

Flere erindrer imidlertid, at Kold har sagt »trillebør«, og der hersker forvirring om, hvorvidt den er blevet skubbet eller trukket. Kold har uden tvivl brugt ordet »trille«. Og her har vi måske forklaringen på forvirringen, idet en »trillevogn« i det 19. århundrede betød »en lille trækvogn«³⁶, og en »barnevogn«, som man »drager efter sig«, betyder en legevogn for børn, en lille model af de voksnes arbejdsvogne³⁷ (det forlyder tilmed, at Kolds vogn blev slidt op af legende børn). Således forstået kan de forskellige formuleringer måske presses til at passe på tegningen fra Nygårds bog, i hvert fald kan intet menneske gå over Alperne med en almindelig trillebør! Kolds vogn synes altså at have været en lille trækvogn af den type, som forældre helt op i vor tid først trækker deres små børn i og senere lader dem lege med, til hjulene falder af.

Kold sagde:

»... men De skal gjøre som jeg, da jeg stod i Triest med alt mit rørlige Gods på en **Trillebør** og skulde på min Fod vandre herhjem til Danmark; jeg gyste først lidt, men gav mig så sindig på Vejen i Guds Navn, og så kom jeg hjem.« (1868)³⁸

»... Jeg kjøbede mig saa en lille **trækvogn**, pakkede min bagasen derpaa og vandrede saa ned igennem Tyskland... «(1875)³⁹

»... til Triest. Her købte han en **Barnevogn** pakkede derpå sin Bagage og gik til Fods, **dragende** Vognen efter sig gennem hele Tyskland over München til Jylland...« (1881)⁴⁰

»... paa et Skib til Triest og derfra til Fods gennem Tyskland til Danmark, kjørende sin

*lille Bagage paa en **Trillebør foran sig...*** (1890)⁴¹

»... Der eksisterer ikke længere nogen Rester af Kolds Vogn, men jeg erindrer godt hvorledes den saa ud, og har faaet min Datter, som er Tegnemester, til at gjøre en Tegning, som medfølger. Jeg **trak** Vognen med hans Bagage herfra Randrup og til Forballum, og skjøndt det kuns var 1/2 Mils Vei haglede Sveden af mig før jeg kom til Veien-de...« (1894)⁴²

»... Det er blevet mig meddelt fra ganske paalideliget [udstreget ord] at den **Trillebaare** som Kold **skjød foransig** [ét ord], og hvorpaa han havde sit Tøi paa hans lange Fodtur igennem Tyskland, staaer for Tiden paa Troiborg...«(u. å. senest 1895)⁴³

»... At han på hjemrejsen fra Smyrna skulde have købt trækvognen i Triest, strider imod, hvad jeg mener at have hørt ham selv fortælle. Det var da han kom til ~~Leipzig~~ Nürnberg, at han så, at klæder var så billige. Da købte han sig nogle ny klæder, men måtte så have en kuffert til at tage dem i, og så måtte han have en ~~hjulbør~~, mente jeg det var **lille trækvogn** til at køre den på. [I kanten:] Optegnelser under lærersamlingen 1866...« (1895)⁴⁴

»... I 1847 besluttede han sig for at rejse hjem og tog derfor søværts over til Triest. Her købte han sig en **lille Trillevogn**, hvorpaa han lagde sin Bagage, og med 500 Rdl. paa Lommen og **trækkende** efter sig sin Trillevogn vandrede han gennem Evropa til sin Fødeby Thisted...« (1913)⁴⁵

»... Greben af stærk Hjemve sejlede han med en Skipper til Triest, hvor han købte sig en **tohjulet Trækkevogn**, og paa den lagde han sit

Bogbinderværktøj; **trækkende** Vognen efter sig gik han paa sin Fod de Hundreder af Mil fra Triest til Thisted...« (1921)⁴⁶

»... Jeg maatte til Smyrna i 5 Aar og fik da Lyst til at komme hjem igen. Jeg gik da op gennem Landene og havde en **Haandvogn** med, og den **trak** jeg selv...«⁴⁷

Og hvad havde Kold så med sig på sin trækvogn? På Thisted Museum ligger en lille samling konkylier, »som Kold havde med hjem fra Smyrna«⁴⁸. Hertil kommer hans dagbøger, hans »klæder«, hans bogbinderværktøj⁴⁹ og hans pelsfrakke. Denne omtales flere steder, han havde den allerede i Smyrna, og han havde den på, da han rejste om på Fyn for at købe byggematerialer til Dalum Højskole. Endelig var der »Smyrnakisten«⁵⁰. Forstander Christen Andresen på Engelsholm Højskole husker godt kisten fra sin barndom og har et indre billede af den. Den var af mørkt træ med metalbeslag. Låget ca. 10 cm højt. Længde ca. 80-90 cm. Højde ca. 50-60 cm.⁵¹ Med sådan en oppakning kan der ikke være tvivl om, at Kold allerede købte sin vogn i Triest. Ludvig Schrøders oplysning, at Kold først købte sin vogn i Leipzig – hvad Valdemar Bennike ovenfor må have ment, men straks rettet⁵² – synes på alle måder at være forkert.

... med Hurtigposterne kunde jeg gjøre Rejsen i 8te Dage; men da fik jeg ikke seet mig om, hvilket immer har været mig Hovedsagen...

Kold så ret, chancen kom jo nok ikke igen, men hvad så han så på sin rejse?

Postojnagrotten

Kun godt en dagsrejse fra Triest kom Kold til Adelsberggrotten, hvor han den 20. juli 1847

indskrev sig ind i gæstebogen med følgende oplysninger: Nr. 746. Name: C: Kold - Geburtsort: Thisted - Charakter: Schullehrer - Wohnort: Dänemark⁵³. Stedet ligger i dag i Slovenien og har navnet Postojnska Jama. Det er en af Europas mest seværdige huler. Man kendte allerede til denne enorme karstgrotte i middelalderen, men glemte den og genopdagede den i begyndelsen af 1800-tallet. Siden 1818 har der været kunstig belysning, og den har haft over 25 millioner besøgende. Et fund for en fortæller. *Særligt spændende for Børnene var hans Skildring af den eventyrlige Drypstenshule i Østrig, som han paa sin Hjemrejse besøgte.*⁵⁴ En elev husker: »...navnlig Drypstensbjerget tildrog sig hans Interesse. Han kunde saaledes give en livfuld Beskrivelse af hvilke smukke Melodier der kunde frembringes ved Drypstenens Berørelse med hinanden, særlig melodien til Salmen »vor Gud han er saa fast en Borg«.⁵⁵

Et gæt fra Gmünd

Alle ved det på egnen. Den gamle landevej gennem landsbyen Gmünd hedder »Der alte Römerweg«, her har alle rejsende i denne del af Alperne gået siden oldtiden.

Og siden 1700-tallet har alle også set Europas eneste todelte kirke, Kreuzbichlkapelle. Vejen går midt gennem kirken op til korshøjen. Præsten står ved alteret på den ene side, og menigheden sidder i to etager på den anden side af vejen. Det er koldt om vinteren. Man ved ikke med sikkerhed, hvorfor kapellet er bygget så underligt, måske er det for at give dødsdømte en sidste mulighed for at bede foran et kors på deres vej til galgen. På et tidspunkt er die Bundesstrasse gået den vej, og den dag i dag kan der komme en traktor kørende gennem kirken midt under messen.

Hallein og Dürrnberg

Disse to steder hører sammen. Saltminen ligger inde i Dürrnberg. Her blev saltet brudt og opløst i vand, hvorefter det flød ned til Hallein i store rør, hvor det blev færdiggjort og bortskebnet. Byen Salzburg, og ikke mindst ærkebispens, havde store indtægter af saltproduktionen. Og stedet blev tidligt en stor turistattraktion, men det var nemmest for »prominente personer« at komme ind. Det passer godt med beretningen: *I Salzburg var store Bjærgværker; man skulde kjøre gennem en Tunnel, for ret at bese dem; det var bekosteligt; nogle fornemme Folk havde gjort Anstalter for at bese det. Kold bad dem høfligt om at maatte slutte sig til dem, erholdt venlig Tillaelsen og saa sig godt om.*⁵⁶

Turen for de besøgende var for 150 år siden næsten som i dag, det fortæller H. C. Andersen om:

Med min rejsemand gik jeg nu op ad bjerget til bjærgværket. Hæslige Christusbilleder, tryk-

*Hallein*⁶⁶. Dette billede og 8 andre, som har tilhørt Christen Kold, findes i dag i Thisted Museums samlinger. Hallein ligger 15 km syd for Salzburg. På denne egn har mennesket gravet salt i 4500 år. Salzburg blev rig, men Hallein er den egentlige produktionsby, hvorfra saltet er blevet transporteret langt bort ad floden Salzach.

Dürrnberg ligger vest for Salzach. Her ligger den egentlige saltmine, som Kold har besøgt 1847. Allerede den gang blev turisterne ikklædt hvide dragter og kørt rundt i skinnevoerne.

*kende hede og tiggere. Der oppe blev vi først iført hvide klæder, fik hver sit lys og gik nu en halv time indad i bjerget. Snart så man saltstener, snart jorden den var blandet med. Vi kom ind (ved vores Erlaubnisschein) først i en stolle, navnet husker jeg ikke. Man viste os, hvorledes det søde vand ledes herind ovenfra og fylder stollen. Så snart denne er fyldt, suger den saltet ud og det bliver nu ledet ind gennem render til panden, hvor det afkoges. – I én af stollerne så vi hvordan arbejderne arbejdede med at føre det tilbageblevne jordaffald bort, vi mødte flere med trillebør og måtte da i de snævre gange næsten knuge os til hinanden. »Glück auf« var vor gensidige hilsen. – Små vogne med ruller under sætter man sig på, en bjergknøs foran med en fakkell, på hænderne har man tykke handsker, nu griber man i et tov og rucher ned i den kulsorte afgrund. Således kommer man fra stolle til stolle og ud nedenfor bjerget.*⁵⁷

Schloss Hellbrunn

Ærkebiskop Markus Sittikus byggede Hellbrunn som et lystslot i 1615. Hovedattraktio-

Hellbrunn, ærkebisp Marcus Sitticus' lystslot i Salzburg. Det er ikke 1600-talsbygningen, der er den store turistattraktion, men parkens bizarre »vandkunster«, tingeltangel, som har skullet tilfredsstillende nogle næsten sadistiske tilbøjeligheder hos den kirkens mand. De er nu – som i Kolds dage – offentligt tilgængelige.

nen er havens mange »Wasserspiele«, som stadig fungerer. Dem skal den fromme mand have fået inspiration til i Rom. Der er to grundtyper, springvand og dukketeatre med små bevægelige dukker (ligesom Daells Varehus' juleudstilling i 50'erne) drevet af vandkraft. En del af springvandene er »morsomme« derved, at de f.eks. pludselig oversprøjter de intetanende gæster, medens værten selv forbliver tør. Men det var naturligvis ikke det, der fascinerede H. C. Andersen så meget, at han måtte se⁵⁸ det to gange:

En prægtig alle, der danner et S. førte os til Hellbrunn, et keiserligt slot. Haven modtog os med en vrimmel af blomster, fontæne ved fontæne, egentligt med legetøj i, men vi havde slet intet ventet og blev derfor overraskede...

...besøgte endnu på vejen [hjem] slottet Hellbrunn. Det er som dukketøj, der med de små vandspring. Her er Actæon, hvor vandet kommer ud af hornspidserne, af hundens mund & af....!⁵⁹

Kold købte sig et stik af slottet, hvad mon han har været mest optaget af?

Fri som en fugl eller lov og orden?

Kold havde et pas. Det er udstedt af den danske konsul de Jong i Smyrna den 30. juni 1845 til »Christian Kolt«⁶⁰, men der er ingen påtegninger på det. Det er overraskende, for grænsemyndighederne var ganske strenge, og samtidige pas er fulde af stempler og påskrifter. I mange tyske byer skulle rejsende endog melde sig hos politimesteren ved ankomsten. Det hører vi ikke spor om i forbindelse med Kolds rejser.

Hvor overnattede Kold? I Østrig var der kroer langs vejene, men Kold var kendt for at rejse så billigt som muligt. En ældre bondeskone i Kärnten vidste besked: Vandrerere og eventyrere kunne godt sove på bøndergårdene i gamle dage, før man havde *Zimmer frei*. »In den Heu ist es schön zu schlafen!« Selv om det måske ikke var lovligt, så var det almindelig praksis svarende til, at Kold skal have levet af kildevand og hvedebrød, som han købte hos bagerne. Anderledes i de tyske lande. Her var mindre hø og flere regler. *I München var det dyrt at komme frem, han tingede sig ind hos nogle Haandværksfolk og havde det meget godt.*⁶¹ Klostre synes han ikke at have overnattet på, et par beretninger tyder på, at han har foretrukket kroer i Tyskland:

Kold fortalte:

»... og det morede mig fortræffeligt at sidde i en krog i skænkestuerne i kvældene og høre på de tyske bønders passiar, da jeg var godt hjemme i det tyske sprog; medens de drak deres øl; thi det så ud til at være skik derovre at bønderne skulle samles efter endt dagsgerning for at drøfte dagens nyheder og så få dem nogle glas øl...«⁶²

Og en moralsk historie:

Paa sin Rejse gennem Tydskland gjorde Kold en Tid Følgeskab med en tysk Guldsme-

desvend. Da de en Dag havde vandret sammen paa en øde Egn, varede det længe inden de om Aftenen naaede et Gjæstgiversted, hvor de kunde overnatte. Endelig naaede de et saadant, men det var af et underligt skummelt udseende, det lignede et gammelt Kloster og saae i det hele noget røveragtigt ud. I Skjænkestuen, hvor Kold og Guldsmedesvenden opholdt sig, vare en stor Del tydske Haandværker..., som saae meget forsultede ud. Guldsmedesvenden krævede noget Øl ind til dem og lod i den Anledning en Guldmønt veksle. Ved den Lejlighed kom han ogsaa til at vise sin andre Guldpenge frem. Dette huede Kold ilde. Denne tilligemed sin Rejsefælle bleve nu anviste deres Soveværelse, det var et meget stort skummelt Rum med to store Alkovesenge, en til hver. Da de gik i Seng, lagde Guldsmedesvenden sin Pung med Guldmønter paa Bordet. Men da de havde ligget lidt i Sengen, gik Døren op som om nogen kom ind. Saasnart Kold hørte dette, sprang han hastig op, tog Guldsmedesvendens Penge, som laa paa Bordet, og gjemte dem under sin Hovedpude. Morgenen derpaa fortalte han Guldsmedesvenden det Forfaldne, gav ham sine Penge og anbefalede ham at vise større Forsigtighed i fremtiden, med Hensyn til at gjemme sine Penge som ogsaa med at vise dem frem.⁶³

Kolds selv havde sine rejsepenge syet ind i vesten. Han kunne pille en mønt ud ad gangen.

München

München var med godt 100.000 indbyggere knap så stor som København. Datidens rejsende blev der længe, for der var meget at se. En samtidig geografi oplyser: »Münchens... Befolkning udmærker sig ved en høj Grad af Forlystelsessyge og Sædeligheden synes at dømmes efter Forholdet mellem ægte og uægte Fødsler, at staae temmelig lavt.«⁶⁴

Die neue Pfarrkirche der Vorestadt au in München. Den gotiske kirke i bydelen Au var en stor turistattraktion. Nyopført 1831-39. Nybyggede kirker var en sjældenhed i Kolds ungdom, og denne her er endda stor som en katedral.

Blandt de mange seværdigheder har Kold valgt at købe billeder af kongeslottet og nationalteateret, Pinakoteket og Glyptoteket⁶⁵ samt af den katedralstore kirke i forstaden Au. H. C. Andersen – en af den tids mest berøjste personer – har set alle disse ting mange gange. Om Au-Kirken fortæller han: »...den er ny og ganske i fuldendt gothisk Stil, som sprunget frem i een Gyldning. prægtige brogede

Der Königsbau U das K Hof U Nationaltheater in München Residenzpaladset, som på ståltrykket stråler af et himmelsk lys, og Nationalteateret ligger centralt i München. Begge bygninger blev meget hårdt medtaget under 2. verdenskrig, men er genopført i den skikkelse, de havde i Kolds dage.⁶⁷

Glyptothek und Pinakothek in München. Glyptote- ket var en stor seværdighed i det 19. århundredes München og stråler her i et romantisk lys, medens Pinakoteket, i dag »Alte Pinakothek«, danner kulisse. Bygningen af det mærkelige navn rummede Ludwig I af Bayerns samling af ældre tysk, neder- landsk og italiensk kunst.

Glasmalerier i Ruderne; Folket knælede, San- gen brusede derinde.«⁶⁶ En nybygget kirke har været en sjældenhed for Kold, omkring 1850 var byggeriet af nye danske kirker endnu ikke begyndt.

Nürnberg

Nürnberg var sydvesttysklands største indu- striby med 59 000 indbyggere, og det kan meget vel være, at Kold har fornyet garderoben, som Valdemar Bennike mener at huske. Måske har han også købt sig et par Faber-

blyanter. Nürnberg var dengang endnu om- givet af en hel middelalderlig bymur og fuld af seværdige middelalderbygninger bl.a. borgen på Kolds billede. Byens berømteste søn er maleren Albrecht Dürer (1471-1528), der – som den første kunstner i Tyskland – netop i 1840 havde fået sin statue »Albrecht-Dürer- Denkmal« stillet op på torvet tæt ved Al- brecht-Dürer-huset, som allerede i 1826 blev købt af byen og indrettet til museum. Kold har købt et billede, som både viser borgen i baggrunden og nogle af gravene på Johan-

Der Marktplatz in Nürnberg mit dem schonen Brunnen und der Frauen-Kirche. En 19 meter høj gotiske brønd præger stadig markedspladsen i Nürnberg, selv om originalen er på et museum og erstattet af en flot kopi. I gitterindhegningen til høj- re i billedet sidder der en messingring. Ingen ved hvorfor. Den, der drejer rundt på den, får et ønske opfyldt. Kold har nok ikke vidst det, for han fik ikke sin »ejneste Maren« – eller måske ønskede han sig noget ganske andet?

Der Henkersteeg betyder »bøddelovergangsstedet«, og brobygningen er virkelig den gamle Nürnbergerbøddels embedsbolig. Nu er der studenterkollegium. Romantik såvel i 1800-tallet som i dag.

neskirkegården. Formentlig har Kold besøgt kirkegården og set Dürers grav. Den står beskeden blandt hundreder andre med de karakteristiske svagt hvælvede stenglåg. For den påholdende Kold har dette ene omhyggeligt udvalgte billede sagtens kunnet være et

minde om fire oplevelser. De to øvrige Nürnbergerbilleder er på samme måde valgt, så de kan dække flere erindringer: Markedspladsen med Marienkirche og den usædvanlige brønd og Henkersteeg over floden Pegnitz, vandtårnet fra 1325 og et vinlager foran flere store byhuse, der mangler kun krydset: »her stod jeg«.

At gå i Kolds fodspor gennem Europa i dag?

En fristende tanke, men meget vanskelig - og enkelte steder helt umulig - at gennemføre. Det gælder de strækninger, hvor motorvejene er lagt oven på de gamle landeveje, der må man jo ikke gå! Stort set er der imidlertid stadig gamle landeveje der, hvor postvejene gik i

Foto af Der Henkersteek 2001.

Ansicht der Burg von Nurnberg vom St. Johannes Kirchhof. Johanneskirkegården lå på Kolds tid udenfor byen. Til højre i stikket ses et stykke af hovedindgangen. De tre korsfæstede er i dag på museum, men man har rejst et enkelt krucifiks udenfor muren. I dag ligger kirkegården omgivet af bygninger på alle sider, men hovedindgangen står der stadig. Og går man et par gader mod øst – så dukker borgen op i sin vælde. Den berømteste grav på Johanneskirkegården er stadig Albrecht Dürers.

midten af 1800-tallet, lige fra Triest til Danmark. I Slovenien er trafikken moderat, men ingen cykelstier. I Østrig er der lange strækninger, hvor det er behageligt og fredfyldt at vandre. Tyskland har dejlige vandreveje, men ikke præcist hvor Kold gik.⁶⁷ Drejer det sig imidlertid mere om at gå i Kolds ånd end i Kolds fodspor, kunne man nok finde en uforglemmelig rute mellem Triest og Thisted, for en af de vigtigste ting, Kold fik lært på sin rejse var: »Da jeg havde været i Smyrna i fem år, skulle jeg hjem, og kom også hjem. **Man kommer altid der, hvor man skal!**«

Johanneskirkegården 2001.

Kilder m.m.

- 1 Harald Holm brev til Skrøder 30.8. Erindringer er da 14 dage gammel. *Ungdomsbreve 1868-70 mellem Harald Holm og August Skrøder* (1949)
- 2 Christen Mikkelsen Kold. * 29/3 1816 i Thisted. † 6/4 1870 i Dalum. Danmarks største pædagog. Han »opfandt« de frie børneskoler og gav højskolebevægelsen en ny retning.
- 3 Kolds brev til forældrene 14. september 1843. Trykt i *REJSEN TIL SMYRNA Christen Kolds Dagbog 1842-1847*. Udgivet af Hanne Engberg 1979. Side 134.
- 4 Se note 5.
- 5 ...Kold mente, at en mand overalt maatte kunne erhverve sig sit Ophold; han drev derfor Bogbinderhaandværket i Smyrna, og naaede nogen Fortrolighed dermed ved at sprætte Bindet op paa en Bog og efterse Tingene saa godt som det var ham muligt; han tjente ikke blot til sit Ophold i Smyrna, men noget mere og rejste med Dampskibet til Triest. Her købte han sig en Barnevogn, pakkede derpaa sin Bagage og gik til Fods, dragende Vognen efter sig gjennem hele Tyskland over München til Jylland. I Salzburg var store Bjærgværker; man skulde kjøre gjennem en Tunnel, for ret at bese dem; det var bekosteligt; nogle fornemme Folk havde gjort Anstalter for at bese det. Kold bad dem høfligt om at maatte slutte sig til dem, erholdt venlig Tilladelsen og saa sig godt om. I München var det dyrt at komme frem, han tingede sig ind hos nogle Haandværksfolk og havde det meget godt. Han vidste nøjagtigt, hvor meget Rejsen til Jylland kostede – nogle og tredive Rigsdaler og nogle Skilling. ... 10. December 1881. P. Nissen. ...
[*Højskolebladet* 1882 nr. 92 17. november spalte 1569-1570. »Kold. II«]
- 6 I litteraturen nævnes Leipzig kun i Ludvig Schrøders *Den nordiske Folkehøjskole* (1905) »RETTLESER« side 487: »Det er blevet mig meddelt, at det først var i Leipzig, at Kold købte en Trækvogn. I denne By var Klæderne saa billige, at han fandt det rigtigt at købe sig to til tre Sæt; men saa maatte han have en Kuffert til at gemme dem i og en Trækvogn til at køre Kufferten paa«.
- 7 A. Thyssen Hansen brev til Frederik Nygård, Randrup 1899 09 08. Kolds privatarkiv. Læg 20.3.
- 8 Frederik Nygård: *Kristen Kold Folkehøjskolens Banebryder. I.* (1895) side 164.
- 9 *Anders Kr. Povlsen Dal og Galtrup Højskole 1864-1914*. Et mindeskrift ved Jakob Lykke. Side 8./ Nygård 2. udgave.
- 10 Såvidt jeg mindes, var det på Kolds Hjemrejse fra Smyrna, at han kom ind i Ydby Kro i Syd-Thy. Kromanen var meget underholdende og fortalte en hel Del; bl.a. kom han til at fortælle om en gal Karl fra Thisted ved Navn Kold, som havde været Elev på Snedsted Seminarium, men var bleven halvtosset af bare Hellighed. Han var således engang han var i Thisted, gået ned til Havnen og havde sagt til Fiskerne, at de skulde kaste deres Garn ud på hans Ord, så skulde de fange Fisk. Til Bønderkonerne sagde han, at de skulde sætte deres Brød ind i den Kolde Ovn, Brødet skulde nok blive bagt, når Kold bød det. Da K. en Tid havde hørt på disse Eventyr, siger han til Kromanen: har De ingentid set denne Kold? Nej, det havde han ikke. Ja, da kan De såmænd se ham her! Før Kromanen rigtig blev klar over det, var Kold ude af Døren, og han kom ikke mere til Syne. Poul Skåning: *Den unge Christen Kold* (1981) side 121.
- 11 Frederik Nygård: *Kristen Kold*. I side 165.
- 12 Christen Kolds privatarkiv nr. 6822 på Rigsarkivet.
- 13 Herefter kaldt »Kolds huskeseddel«. Pakke 1 læg 9.
- 14 Alle tre tryk er omtalt i en serie, som beskrives i Ingo Nebehay og Robert Wagner: *Bibliographie altösterreichischer Ansichtenwerke aus fünf Jahrhunderten*. I side 13ff. (Graz, Austria 1981).
- 15 Billederne er indrammet i tre omgange. Garmesterne har forsøgt at lave dem ens, men det er ikke lykkedes helt. Og der er billeder fra begge serier i hver type indramning, så dette er først sket i Danmark.
- 16 Den nævnes endda i et brev. Se note 44.
- 17 *POST-KARTE von MITTEL-EUROPA nach authentischen Quellen bearbeitet und gezeichnet von Böhm Königl. Preuss. Ltn. a. D. revidirt von einem Königlichen Postbeamten in Berlin (1843) Verlag von Friedrich August Herbig*.
- 18 »Han lagde straks Vejen om ad Vestkysten af Sønderjylland«. Nygård I side 163.
- 19 Kolds huskeseddel.
- 20 Antaget identitet mellem de to navne. Det slovenske står først, dernæst det tyske. Kolds huskeseddel.
- 21 Kolds huskeseddel.
- 22 Kolds huskeseddel.
- 23 Denne rute foreslået af Dr. Dieter Neumann, byhistorisk museum i Villach. Han henviser bl.a. til »Carta Postale Stradale dell Italia« (1821), hvor »Laubepost« går denne vej. Han påpeger imidlertid også, at ruten er meget stejl, og det kan være årsagen til, at der på Kolds papir er antydnet en omvej over Klagenfurt. *Handbuch für Reisende durch die Österreichische Moarchie mit besondere Rücksicht auf die südlichen und Gebirgsländer, nämlich...* Anton Johan Gross (München 1834) foreslår samme vej.
- 24 Kolds huskeseddel. På den byhistoriske samling i Villachs museum hænger et billede af L. F. Schuller: »Hauptplatz« fra 1844. »Zum goldenen Löwen« ses tydeligt i husrækken til venstre. I dag er det et af Villachs grimme huse, torvet nr. 13. Totalt forandret, men med tre indbyggede tavler, som fortæller om stedets historie. Kold har næppe boet på kroen med så mange stjerner, men informationer har han netop kunnet få sådanne steder.
- 25 Mellem Salzburg og München er der to mulige veje.
- 26 De næste stednavne er fra Kolds huskeseddel.

- 27 Strækningen mellem Husum og Tønder er her foreslået efter den gamle oksevej. Albrecht Johannsen: *In den Spuren des Heidweges Bilder vom Alten Ochsenweg durch Nordfriesland*. (U. å.). Side 47. Flensborg Bibliotek.
- 28 På udturen til Smyrna gik Kold til Forballum og besøgte sine venner. Han kom gennem Tønder og gik den vej, som her er foreslået. Der er en vis sand synlighed for, at han atter ville vælge denne velkendte vej. *Rejsen til Smyrna. Christen Kolds Dagbog 1842-1847*, side 16-17.
- 29 Se note 10.
- 30 Kold havde været lærer i Øster Jølby og havde mange venner der.
- 31 Kold havde været huslærer hos provst Sørensen i Solbjerg og havde også mange venner der.
- 32 Sammenlign brevet »Jeg gaar med Dampskib«. Note 3.
- 33 Stammbuch der Adelsberger Grotte no. 3 1846-53.
- 34 Nygård I, side 164.
- 35 Nygård I side 162-163.
- 36 *Dansk Ordbog for Folket*. (1914)
- 37 *Den Store Danske Encyklopædi 2*, side 351.
- 38 Se note 1.
- 39 Murer Hans Pedersen. Brev til Harald Holm. Christen Kolds privatarkivarkiv nr. 6822, læg nr. 20.1. Rigsarkivet.
- 40 Se note 5.
- 41 Vilhelm Birkedal: *Personlige Oplevelser i et langt Liv*. 1-3 Bind 2. Side 191.
- 42 A. Thyssen Hansen. Brev til Fr. Nygård, Randrup 8/9 1894. Oplysningen er brugt i Nygårds bog, hvor tegningen af Kolds vogn også bringes første gang. Originaltegningen eksisterer ikke i Kolds privatarkiv. Kolds privatarkivarkiv læg nr. 20.3.
- 43 Johan Østergaard brev til Fr. Nygård. Uden år. Kolds privatarkivarkiv læg nr. 20.3.
- 44 Valdemar Bennike brev til Fr. Nygård, Vallekilde 25. juni 1895.
- 45 Klaus Berntsen: *Blade i Mindekransen over Højskoleforstander Kristen Kold*. Teksten er tryk af et foredrag, Berntsen tidligere har holdt om Kold. Side 84.
- 46 Klaus Berntsen: *Erindringer fra Barndom og Ungdom. Bidrag til Folkelivets Historie paa Fyn*. Side 74-75.
- 47 Poul Terp: *Erindringer fra en dansk Bondes lange liv*. (Uden gengivelsesår, skrevet efter 1911) side 91.
- 48 Fortegnelse over Møbler og Bøger, der har tilhørt Christen Kold. Listen er maskinskrevet. Nederst er tilføjet i hånden: »Ovenstaaende Genstande og Bøger er overdraget til Thisted Museum, dog med Undtagelse af Smyrna-Kisten, som brændte under en Brand paa Engelsholm Højskole, hvor Tingene en Tid var opmagasinerede. Odense, 17. Aug. 1970. J. Kold-Pedersen« [Kolds dattersøn].
- 49 Ifølge en ikke dokumenteret kilde fik Kolds elev, Knud Larsen, værktøjet efter Kold. Da han holdt op som friskolelærer i Vormark, blev han bogbinder.
- 50 Se note 46
- 51 Samtale på Engelsholm 18/7 2003. K. A. var 8-9 år, da Engelsholm brændte og mener nok kisten kan være brændt ved den lejlighed, selv om de øvrige ting stod i et tårnværelse, som ikke brændte.
- 52 Både Schröder og Bennike var med ved lærerkurset 1866. Men Schröder bringer oplysningen som en tilføjelse, en rettelse sidst i bogen.
- 53 Se note 33.
- 54 Frederik Nygård: *Kristen Kold Folkehøjskolens Banebryder II*, (1895) side 38
- 55 Lars Frederiksen brev til Harald Holm. 1879 11 21. Kolds Privatarkiv læg nr. 20.1.
- 56 Se note 5. Kontoret, som opbevarer gæstebøgerne på bjerget, har oplyst, at de ikke har kunnet finde Kolds navn, men også at det mest har været »prominente personer«, som har skrevet i Dürrnbergs gæstebog. Det gik meget hurtigt.
- 57 Hallein, onsdag d. 4. juni 1834. *H. C. Andersens dagbøger 1825-1875*. Udgiven af Helga Vang Lauridsen (1971). Her tilpasset nutidig sprogbrug af artiklens forfatter.
- 58 Slottet var allerede den gang åbent for publikum.
- 59 *H. C. Andersens dagbøger 1825-1875*. Tirsdag d. 3. juni og onsdag d. 4. 1834.
- 60 Kolds privatarkiv. Pk. 3, læg nr. 18. Afbildet i Svend Sørensen og Niels Nielsen: *I hælene på Christen Kold* (1990) side 43.
- 61 Se note 5.
- 62 Murer Hans Pedersen brev til Harald Holm 1875. Kolds arkiv. Læg 20.1. Korrigeret retskrivning.
- 63 Lars Frederiksen brev til Harald Holm. 1879 11 21. Kolds Privatarkiv. Læg 20.1.
- 64 *Geografisk-statistisk Lexikon. En fuldstændig Beskrivelse over Verdensdelene og disses enkelte Afdelinger, saasom Have, Lande, Bjerge, Floder, Søer, Stæder og Flækker m.m.* Udarbejdet af S. Ankjær (1863).
- 65 Der findes hverken gæstebøger på Pinakoteket eller på Glyptoteket.
- 66 *H. C. Andersens dagbøger 1825-1875*. 20. juni 1852.
- 67 Hvis nogen skulle få lyst at følge Kold, skal jeg gerne stille kort og andet materiale til rådighed. Se adresse bag i bogen.
- 68 De tre stik fra Salzburgegnen er en del af et større »Album«. Ingo Nebehay og Robert Wagner: *Bibliographie altösterreichischer Ansichtenwerke aus fünf Jahrhunderten*. Bd. I side 13ff. Nummer 46, 47 og 14. Graz, Austria 1981.
- 69 De tre billeder fra München og de tre fra Nürnberg er stik af henholdsvis V. G. A. Müller og Ernst og Carl Rauch. Der er tale om en udgivelse af brødrene Ludwig, Gustav Georg og Julius Lange: *Originalansichten der historich = merkwürdigsten Städte in Deutschland, ihrer Dome, Kirchen und sanstigen Baudentmale*, 6 bind med ca. 1500 »prægtige« ståltryk 1832-55.

